

УДК 37.013.42:17.035.1

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ВИХОВАННЯ АЛЬТРУІЗМУ

Малиношевський Р. В.

У статті розглядається феномен альтруїзму з позиції соціальної педагогіки, що полягає в принциповому його розумінні як соціально значущої якості особистості. Оскільки дана особистісна якість витлумачується як така, що має інтегративний характер, то виокремлюється внутрішня структура альтруїзму, яка є необхідним теоретичним підґрунтям для здійснення цілеспрямованого виховного впливу.

Ключові слова: альтруїзм, соціально значуща якість.

В статье рассматривается феномен альтруизма с позиции социальной педагогики, что заключается в принципиальном его понимании как социально-значимого качества личности. Поскольку данное качество истолковывается как такое, что имеет интегративный характер, то выявляется внутренняя структура альтруизма, которая является необходимым теоретическим основанием для осуществления целенаправленного воспитательного воздействия.

Ключевые слова: альтруизм, социально-значимое качество.

The article deals with the phenomenon of altruism from the point of view of social pedagogy, which consists in the fundamental understanding of it as a socially important personal quality. Since this personal quality is defined as such that is of integrative character, then the internal structure of altruism is drawn forth, which is a necessary theoretical basis for the implementation of purposive educational influence.

Key words: altruism, socially significant quality.

Не важливо, дивимося ми телевізійну програму, пишемо наукову статтю або черговий пост у власному інтернет-блогі, дискутуємо на зібранні чи сперечаємося з випадковим зустрічним на зупинці, вчимося або вчимо, але ми майже всі єдині у думці, що людство у своєму поступі і суспільство у своїй динаміці завжди прогресувало. Нам здається, що цей поступальний рух не лише був, є і буде, а й тотально позначається абсолютно на всіх сферах життя. І для такої світоглядної єдності є й достатні підстави. Позаяк кожен має спроможність пересвідчитися у цьому, банально відкривши сумочку чи портфель або озирнувшись довкола. Дійсно, нас оточують буденні речі, які є матеріальним свідченням потужності інтелекту та нестримності творчого пориву людини. Однак це лише речовий світ, функціонування та існування якого було б не можливим без людини, без її прагнень та дій.

Вочевидь, на основі лише матеріальних ознак, науково-технічних досягнень можна зробити висновок і щодо інтелектуально-духовного та соціокультурного поступу конкретної людини, а отже, і невід'ємного прогресу в соціальній площині.

Але питання в тому, чи це дійсно так? Чи, може, це певний оптимізм з елементами самоцензурування?

Звичайно, будь-хто може заперечити доцільність такого питання простим перерахуванням тих надбань людської історії, які позначилися на рівні колективної свідомості. До таких можна віднести і вироблення гуманістичних цінностей, і усвідомлення самоцінності людини та її життя, і зміну ставлення у суспільстві до жінки, до дитини, до старості тощо. Такий доказовий ряд можна продовжувати до безкінечності. Відповідно, у своїх сумнівах та намаганнях осмислити явища і процеси соціальної дійсності ми завжди можемо апелювати до кращих проявів людського духу, що є очевидним прикладом дієвого утвердження вищевказаних надбань та можуть бути і є джерелом певного "соціального оптимізму".

Однак такий оптимізм дещо ілюзорний. Він містить елементи певного самозаспокоєння, що є своєрідною втечею від дійсності. Позаяк людина є вихідною точкою будь-яких соціальних процесів і своєю діяльністю чи бездіяльністю обумовлює більшість колапсів, соціальних ризиків проблем і негативних тенденцій властивих сучасному суспільству. Відповідно, вже саме по собі буття людини у світі є проблемним і таким, що обумовлює появу нових проблем. Такий собі своєрідний причинно-наслідковий ланцюг. Відповідь на те, чому це так відбувається і чи можливо цього позбутися, можливо, колись науковці й знайдуть. Проте вже сьогодні, в межах відомого і доступного знання, ми маємо виявити і подолати ті виклики, які безпосередньо становлять загрозу для нашого суспільства і його повноцінного розвитку.

Відтак на сьогодні для сучасного педагогічного знання, зокрема для практики соціальної педагогіки, актуальною є проблема дослідження явищ та процесів, які за своєю сутністю є соціально важливими. Зокрема, такою назрілою проблемою у соціально-педагогічній площині є феномен альтруїзму. Здавалося б, в чому тут може бути проблемність? Адже це очевидно, що протягом всієї історії наукової думки осмислити феномен альтруїзму намагався не один мислитель і не один науковець. Наприклад, значний пласт безпосередніх чи опосередкованих досліджень альтруїзму в межах психології та соціальної психології (А. Гулднер, Є. Ільїн, А. Фрейд, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Хорні, Д. Майєрс, С. Шварцт та багато інших). Протягом останніх десятиліть на пострадянському просторі з'явилася низка дисертаційних робіт (І. Багмет, А. Моїсєєва, І. Мангутова, І. Стецько та ін.) і наукових праць та статей (В. Кейсельман, Є. Насиновська та ін.), присвячених дослідженню альтруїзму. Але наявність численних досліджень жодним чином не знімає гостроти питання. Більше того, щойно ми спускаємося з теоретичних висот до реальної соціальної ситуації виникає величезний подив, обумовлений різницею між теоретичними розвідками та реальною дійсністю. Позаяк примноження знання, розширення його меж щодо альтруїзму жодним чином не означає автоматичної появи безкорисливого вчинку та його вкорінення на рівні міжособистісної взаємодії. Також наявне багатоманіття діаметрально протилежних теоретичних концепцій, абстрактних конструкцій, які апелюють до сутності та родових ознак людини, жодним чином не веде до моментальної зміни ставлення людини до себе, до інших та до суспільства. Це складний і аж ніяк не одномоментний процес. Саме тому феномен альтруїзму викликає непідробний інтерес, що спонукає до нових пошуків.

Відправною точкою такого інтелектуального пошуку саме і є питання, що таке альтруїзм? На перший, відсторонений, погляд, дане питання досить елементарне! Недовго розмірковуючи, відновивши в патернах пам'яті інформацію, засвоєну у школі та виші, згадавши власний соціальний досвід, миттєво видаємо таку ж спрощену відповідь: альтруїзм – це коли одна людина безкорисливо допомагає іншій. Тобто для нас все зрозуміло, немає жодної царини невідомого. Однак коли постає питання, чи Ви альтруїст, чи Ви безкорисливо допоможете іншій малознайомій людині, то одразу виникають певні складнощі. І ці складнощі безпосередньо пов'язані з примарною простотою феномену альтруїзму.

Ілюзорна простота, самоочевидність та самозрозумілість альтруїзму виникає внаслідок наявності певного інтуїтивного знання про цей феномен у пересічної людини. Подібні знання водночас здебільшого не виходять за межі певних стереотипів щодо явищ соціальної дійсності, які складаються в результаті набуття власного соціального досвіду. Виникає своєрідна економія мислення, на яку можна було б не звертати увагу, якби не наявність значного відтінку негативізму та недовіри до самої ідеї безкорисливого вчинку.

Можна виокремити декілька основних негативних стереотипів щодо альтруїзму. Перший стереотип безпосередньо пов'язаний із запереченням самого безкорисливого характеру альтруїстичного вчинку. Суть такого стереотипу зводиться до думки, що у соціальній реальності як такий вчинок, що не має на меті отримання практичної користі, – неможливий. Навіть у тому разі, коли одна людина суттєво допомогла іншій і відсутні всі ознаки, що за свою допомогу вона отримала якусь винагороду, в основі її дій, в будь-якому випадку, лежали прагматичні розрахунки. Навіть якщо вона не отримала матеріальних здобутків, то

принаймні самоствердилася, пропіарилась та отримала соціальне схвалення і, можливо, в подальшому використає свої дії собі на користь.

Другим, але не менш дієвим, є стереотип жертвовності. Тобто зосередившись на феномені альтруїзм розум миттєво фіксує увагу не просто на безкорисливості людини й обмеженні власних інтересів, на рівноцінному поєднанні суспільного та індивідуального, а на елементі жертвовності, що імпліцитно тут міститься. Більш того, елемент жертвовності витлумачується в есхатологічній формі, що логічно пов'язана зі смертю суб'єкта. Звичайно, що така інтерпретація викликає острах. Проте елемент жертвовності може і суттєво варіюватися та набувати монетарно-грошових форм. І тоді жертвовність означає не що інше як суттєві фінансові витрати. Тобто ідея безкорисливого вчинку трансформується в тезу, що безкорисливість і альтруїзм – це не що інше як обов'язкова необхідність віддати Іншому все. І це все розуміється як: гроші, матеріальні цінності, зусилля, власний час і т. д.

Такі стереотипи можуть на перший погляд здатися досить примітивними. Проте необхідно наголосити, що у реальні дійсності щойно зайде мова про виховання альтруїзму у дитини одразу у переважній більшості батьків, вчителів і науковців виникає сумнів щодо його доцільності в сучасних культурно-історичних та економічних умовах, коли кожен гостро відчуває проблемність власного життя.

Критики можуть заперечити, що такі стереотипи властиві для суспільств із серйозними економічними проблемами і пов'язані із зубожінням людей. Оскільки в таких умовах люди мають думати першочергово про себе, про свою сім'ю, про своїх близьких, а вже потім про інших. Складні умови породжують складні характери. Відповідно, щойно зміняться економічні умови, то дані стереотипи відпадуть і люди будуть в змозі допомагати іншим. Однак дійсність засвідчує, що кореляція між політико-економічними умовами і рівнем здійснення альтруїстичних вчинків мізерна. Більше того, на зміну негативним стереотипам приходять інші світоглядні шаблони. І в них вже домінують значення набувають гедонізм та зосередженість на власному внутрішньому світі. І альтруїзм в такому випадку набуває другорядного значення.

Все вищесказане, власне, демонструє надскладність феномена альтруїзм. Але все ж таки досить принциповим є питання, що значить бути альтруїстом. І відповідь на нього має бути певною мірою абстрагованою від буденного тлумачення альтруїзму і розгортатися в площині наукового сенсу.

Вочевидь, для того щоб бути альтруїстом, суб'єкт має володіти специфічною визначеністю, тотожною з його буттям, яка обумовлює його світосприйняття, в тому числі сприйняття "Іншого", і предметно перетворювальну діяльність, в тому числі і по відношенню до "Іншого". Тобто мова йде щодо наявності у суб'єкта специфічної визначеності, яка виступає для нього як внутрішня потреба і як початок причинно-наслідкового ряду у соціумі.

На наш погляд, такою визначеністю, що має силу необхідності по відношенню до "Іншого", альтруїзм стає лише в тому разі, якщо постає як особистісна якість, яка має інтенційний, антиципований і суб'єктивно необхідний характер та діяльнісно виражається у вчинку. Однак не зовсім є очевидним, внаслідок чого дана якість набуває таких характеристик. Така неочевидність повністю зникає в тому разі, якщо ми відсторонимося від спроби редукувати альтруїзм до однокомпонентної першооснови. І спробуємо проаналізувати безкорисливий вчинок як дієве вираження альтруїзму людини на предмет виявлення внутрішніх спонук, що його обумовлюють.

Отже, вчинок це завжди усвідомлено реалізований акт свободної волі, тому він завжди є цілеспрямованим. Відповідно, безкорисливий вчинок завжди цілеспрямований на "Іншого" в цілому і на проблемність його існування зокрема. Але така спрямованість вчинку може виникнути в тому разі, коли постать "Іншого" виступає як самоочевидна цінність. Така самоочевидна цінність "Іншого" означає наявність у альтруїста системи ціннісних орієнтацій, у яких провідного значення набувають вищі гуманістичні цінності. І зокрема, інша людина постає як така, що має аксіологічний статус, який тотожний власному статусу суб'єкта, який безкорисливо діє. Відтак альтруїстична спрямованість вчинку неможлива поза наявністю суб'єктивної аксіологічної інтерпретації постаті "Іншого". Водночас для

виникнення такої інтенції недостатньо самої по собі системи ціннісних орієнтацій. У даному контексті досить чітко простежується роль мотивів, які обумовлюють альтруїстичний вчинок. Зокрема, домінантного значення набуває мотив співчуття. Позаяк, як, зазначає Є. Насиновська, "співчуття передбачає не лише розуміння іншого і співпереживання його становища, але і співпереживання можливого покращення становища реципієнта, тобто має упереджувальний характер, спонукає до здійснення акту допомоги" [4, с. 159]. Тобто наявність проблемної ситуації в "Іншого", яка сприймається цілісно із множиною ризикових варіацій і розуміння їх можливих наслідків, призводить до переживання за долю "Іншого" і появи співчуття з боку суб'єкта альтруїстичної дії. Відповідно, будучи джерелом потужного переживання, співчуття постає як особистісна детермінанта, що обумовлює намагання допомогти.

Закономірно, що для подолання проблемності існування "Іншого" недостатньо лише усвідомлення його цінності та співчуття, необхідне їхнє дієве уособлення у предметно-перетворювальній діяльності. А це вимагає не лише знання механізму вирішення проблемної ситуації Іншого, готовності здійснювати таку діяльність, розуміння наслідків власної активності, а й усвідомлення суб'єктом самого себе як активного елемента соціальних відносин, що власними діями здатний обумовлювати кардинальні зміни в житті "Іншого" та соціумі.

Проте жодного окремо взятого з цих блоків недостатньо для утворення альтруїзму, хоча вони і є його передумовами. Відтак необхідно розуміти виключно як якісне утворення на особистісному рівні, в якому наявні певні складові елементи з множиною взаємозв'язків, що призводить до виникнення певної структурної цілісності, а не простої механічної сукупності. Більш того, як відмічає Т. Алексєєнко, "соціально значущі якості особистості мають інтегрований характер, визначаються способом життя і формуються у конкретній діяльності" [2, с. 15]. Альтруїзм саме і є такою соціально значущою якістю особистості.

Виходячи з вищесказаного, можемо окреслити загальні обриси нашого розуміння архітекτονіки альтруїзму, яка, як нам видається, складається з трьох взаємопов'язаних блоків:

1. *Альтруїстична мотивація*, що включає в себе: мотив співчуття, потребу допомагати іншим, інтерес до доброчинності.

2. *Альтруїстичні ціннісні орієнтації*, до яких входять: домінування про-соціальних цінностей та усвідомлення самоцінності іншої людини.

3. *Готовність до соціально значущої діяльності*, яка неможлива без: активної життєвої позиції, наявності особистої відповідальності за соціальні зміни; готовності до безкорисливої діяльності, знання механізму здійснення альтруїзму, досвід доброчинної діяльності.

Проте, окрім теоретичних розвідок, не менш важливим у площині соціальної педагогіки є питання: яким же саме чином можна виховувати альтруїзм?

У нашому дослідженні ми сконцентрували увагу над проблемою виховання альтруїзму у школярів молодшого підліткового віку. Адже молодший підлітковий вік хоч і є, з одного боку, періодом загострення суперечностей розвитку, в той же час є початком формування нових особистісних якостей, вироблення основних параметрів особистісної моделі поведінки, розвитку мотивів та початку їх структурної підрядності.

Цілком зрозуміло, що в такому віці ми не можемо тотально прискорити процес формування нових особистісних якостей дитини, у тому числі альтруїзму. Природно, що такий процес буде обумовлювати своєрідну перебудову типу ставлення дитини до себе, до оточення, до більш широкого соціуму. Очевидно, що така перебудова не може відбутися одномоментно у певний проміжок часу. Себто у жодному разі не можна сподіватися, що після якогось виховного заходу чи впливу молодший підліток став альтруїстом. Це буде величезною ілюзією. Скорше, варто вести мову про тяглість розвитку, яка вимагає від педагога послідовних і науково вивірених дій, спрямованих на виховання альтруїзму. Водночас, це обумовлює необхідність усвідомлення того, що дитині буде надзвичайно складно поринути у площину безкорисливого вчинку, адже в цей віковий період у своєму власному досвіді вона може не знайти необхідних аналогів для цього вчинку. Дитині може бракувати: знань, умінь, навичок, мотивів тощо.

Але на що мають бути спрямовані дії педагога?

Відповідно, активні виховні дії педагога мають корелювати з певними елементами архітекτονіки альтруїзму. Зокрема, у контексті формування альтруїзму як особистісної якості необхідно створити своєрідний внутрішній горизонт, який буде відображати безкорисливі потенції молодших підлітків і на фоні якого і відповідно з яким буде розгортатися безкорисливий вчинок дитини. Такий внутрішній горизонт з'являється шляхом формування у дитини альтруїстичної мотивації, альтруїстичних ціннісних орієнтацій та готовності до соціально значущої діяльності. У виховному процесі цьому сприятиме реалізація низки заходів виховного впливу. Наприклад: виховних бесід, самостійних робіт, командних ігор, творчих завдань, спрямованих на актуалізацію вже наявного досвіду добротворення тощо. Проте цілком очевидно, що всі можливі виховні заходи, методи та форми у даному контексті мають бути наповнені специфічним змістом та сенсом, які мають відображати самоцінність іншої людини, дієвість співчуття, беззаперечну корисність добротворення, спрямовувати особистісні інтенції на іншого, його проблеми та потреби.

Прикметно, що наявності такого внутрішнього гуманістичного горизонту недостатньо для того, щоб сформувати альтруїзм як особистісну якість. Позаяк альтруїзм не може бути віртуальним, не може існувати лише у комунікативно-світоглядній площині, а має знаходити безпосереднє діяльнісне відображення у реальній дійсності, у системі суб'єкт-суб'єктних зв'язків. Себто постає потреба спонукання дітей до продукування та реалізації вчинків, наповнених соціально ціннісним змістом, до якісної зміни характеру інтерсуб'єктивних стосунків.

На наш погляд, такі вчинки у молодшому підлітковому віці найкраще і повноцінно можуть бути спродукованими та реалізованими лише у груповій добродійній діяльності. Однак постає проблема інструментального характеру, яким же саме чином реалізувати безкорисливі потенції школярів і яким саме чином спонукати їх до групової добродійної діяльності? І яку форму остання повинна мати? На нашу думку, таку проблему можна вирішити завдяки застосуванню методу проектів. Тобто учням необхідно запропонувати розробити і реалізувати добродійний проект. Може виникнути питання, чому саме добродійний проект, тим паче, що його творцями мають виступити молодші підлітки. В даному конкретному випадку слухним буде процитувати вітчизняного науковця Т. Алексєєнко, щодо значення учнівського добродійного соціального проекту та його соціально-педагогічних та виховних резервів. Як відмічає Т. Алексєєнко, соціальні проекти "мають високий виховний потенціал – участь у них сприяє вихованню потреби у творенні добра, допомоги соціально незахищеним, наповнює дозвілля змістовною корисною діяльністю, відволікає від шкідливих звичок, полегшує подолання різних адикцій (залежностей), формує соціальну компетентність і ціннісне ставлення до життя та здоров'я, родини, рідного міста чи села" [1, с. 16]. Таким чином, і альтруїзм як соціально значуща якість формується у конкретній діяльності молодшого підлітка, яка в межах реалізації соціального проекту буде не лише наповнена соціальним змістом, а й буде здійснюватися цілеспрямовано та ґрунтуватиметься на педагогічно доцільних засадах. Разом з тим реалізація учнями добродійного соціального проекту сприяє появі в їхньому соціальному досвіді, висловлюючись мовою І. Д. Беґа, "вчинків ускладненої психологічної побудови, коли суб'єкт для досягнення результату застосовує побічну дію, підпорядковану безпосередній меті" [3, с. 728]. Саме тому ми спонукали молодших підлітків до ініціювання та розробки добродійного соціального проекту, спрямованого на розв'язання актуальної соціальної проблеми іманентної для місця їх проживання.

Водночас, необхідно зауважити, що на емпіричному рівні реалізації учнівського добродійного проекту виникає своєрідна суперечність. А саме: метод проектування передбачає реалізацію учнями власної ініціативи на всіх етапах, починаючи від ідеї, організації до реального втілення. Але молодші підлітки ще не зовсім самостійні суб'єкти соціального життя. Деякі сфери і проблеми, породжені людиною, можуть завдати їм серйозної душевної травми. Водночас, молодшим підліткам властивий миттєвий порив і поступове зменшення інтересу до довгострокових справ. Відповідно, доцільним буде задати не просто алгоритм,

структуру, а певний шаблон соціального проекту, який, по-перше, відповідатиме вимогам безпеки для дітей, по-друге, буде посилюючим для них. Вочевидь, в даному випадку більш ілюстративним буде наведення стислого прикладу такого шаблону.

Так, у нашому дослідженні молодші підлітки розробляли та реалізовували свій невеличкий, але тим не менш важливий соціальний проект "Самотній вчитель". Даний проект був не одноразовий, а мав пролонгований характер, що розтягнувся у значному проміжку часу. З огляду на це молодші підлітки визначили наступну мету проекту: допомогти самотнім вчителям похилого віку позбутися відчуття самотності. Здійсненню мети сприяли завдання, які необхідно було реалізувати: розвинути добродійний рух в учнівському колективі; ознайомити та повернути громадськість до проблем самотніх вчителів; розробити систему заходів, спрямовану на те, щоб вчителі відчули, що вони завжди потрібні, що про них пам'ятають і зустрічі з ними чекають. В межах проекту учнями було ініційовано і проведено низку добродійних акцій: "Дорога в життя", "Святкова листівка", "Лист дружби", акція "Квітка турботи", акція "Учень вихідного дня" та "Стань у пригоді". Ми не будемо вдаватися на сторінках даної статті до розгорнутого аналізу та викладу даного проекту. Разом з тим відмітимо, що цілком зрозуміло, і це очевидно, що тут є певний ступінь допомоги від дорослих, але тим не менш діти досить чітко вказали на суттєву соціальну проблему, яка насправді значно ширша, ніж у зазначеному проекті. А саме: діти не лише продемонстрували наявність чіткої проблеми – самотність похилих людей, але й спробували доступними їм способами та методами її розв'язати.

Разом з тим наявність шаблону жодним чином не повинно сприйматися організатором як незмінна константа, будь-які конструктивні ідеї з боку дітей повинні заохочуватися і підтримуватися.

Таким чином, розвиваючи у дитини гуманістичну свідомість та усвідомлену мотивацію до альтруїстичного вчинку і добродійності, організовуючи добродійну діяльність групи школярів, можна виховати альтруїзм як соціально значущу якість.

Побіжно необхідно підкреслити, що альтруїзм як особистісна якість не є якоюсь константою. Себто навіть раціонально вивірені і цілеспрямовані педагогічні дії, теоретично доведені та емпірично перевірені умови існують та функціонують у площині ймовірності. А тому, навіть сформувавши альтруїзм у молодшого підлітка або діагностувавши сформованість такої особистісної якості, можемо вести мову щодо подальшого її розвитку на інших часових відрізках онтогенезу лише з певною часткою вірогідності, позаяк на сьогодні точно не встановлено, яким чином і в якому напрямі дана якість може трансформуватися у подальшому під дією саморозвитку особистості та факторів соціального середовища. Відповідно, перспектива подальшого дослідження може полягати у з'ясуванні характеру трансформацій та модифікацій альтруїзму на різних проміжках часу з урахуванням широкої палітри соціальних впливів та гами особистісних змін.

Література

1. Алексеєнко Т. Ф. Соціальні благодійні проекти як форма соціально-ціннісної діяльності учнівської молоді / Т. Ф. Алексеєнко // Добро починається з тебе : збірник благодійних проектів учасників Другого всеукраїнського конкурсу "Добро починається з тебе" – К. : Генеза, 2010. – 84 с.
2. Алексеєнко Т. Ф. Теоретико-методологічні основи формування соціально-значущих якостей особистості у груповій добродійній діяльності / Т. Ф. Алексеєнко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винченка, 2012. – Вип. 16, кн. 1. – С. 9–16.
3. Бех І. Д. Виховання особистості : підруч. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
4. Насиновская Е. Е. Альтруистический императив / Е. Е. Насиновская // Современная психология мотивации / под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – С. 152–171.